

ма Србији, тако и према осталим савезницима, зато је заслужила достојно место у историји наших народа“ (стр. 543).*)

Књига „Операције црногорске војске у Првом светском рату“ има 550 страна а цијена јој је 600 динара, те не би требало да је без ње ниједна школска и јавна библиотека бар на територији Црне Горе.

Ристо Ј. Драгићевић

БРАНИСЛАВ ЂУРЂЕВ, ТУРСКА ВЛАСТ У ЦРНОЈ ГОРИ У XVI И XVII ВЕКУ, „СВЈЕТЛОСТ“, САРАЈЕВО 1953

О Студији Бранислава Ђурђева „Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку“ досад није писано ни приближно колико би требало с обзиром на проблем који се у њој обрађује и на начин како му је пришао. Уколико сам могао да пратим свега је било пет приказа, ако као приказ хоћемо да прихватимо и један Ђиласов осврт објављен у јануарском (и последњем) броју „Нове мисли“ за 1954. Али Ђиласов осврт тешко можемо прихватити као приказ, јер га је писао без имало познавања чињеничног материјала, а усто Ђилас је боловао од „разбијања“ легенди, које је свуда видио, па је и ову студију Ђурђева прогласио као прилог „разбијању“ легенди, тобоже одомаћених у досадашњој историској литератури из тог периода црногорске историје. Осим тога, ни осврт Глише Елезовића не можемо сматрати потпунијим приказом, јер је писао у циљу расправљања неких других питања, која, истина, имају и те како своје, и то значајније, мјесто у оцјени студије Ђурђева. Штета је само што Елезовић, као по-

*) Колико чудно и неозбиљно изгледа када читалац у обимном дјелу Ђурђа Јеленића „Нова Србија и Југославија“ (Београд 1923) нађе и ове редове о последњим црногорским борбама крајем 1915 и почетком 1916 године:

„Карактеристично је напоменути, да за све време српскога повлачења, чак и преко Црне Горе, између аустро-угарске и црногорске војске није дошло ни до једног озбиљног боја. И једина значајна ствар, коју краљ Никола беше учинио за време ове Србијине трагедије, беше једна поверљива наредба, коју он лично беше издао полицијским и војним властима у Црној Гори: да спрече становништво ако би оно ма шта од намирица хтело дати или продати српској војци. . . 7 јануара 1916 године аустро-угарска војска предузе један, удешен и по споразуму, напад на целој црногорској граници. Црногорска војска имала је наредбу, да се повлачи без икаквог отпора. . . Одмах затим он (тј. краљ Никола) издаде једну просту наредбу, којом је Влади саопштио свој одлазак из земље и којом је у исто време наредио предају непријатељу целокупне црногорске војске. . .“ (стр. 348, напомена).

знати турколог и познавалац материје којом се Ђурђеџ служио, није дао темељитију оцјену студије у цјелини.

Бранислав Ђурђеџ бави се дуже времена питањем односа Црне Горе према Турској у XVI и XVII вијеку и не може се спорити да ту није показао марљивост као научни радник. Али материјал којим је располагао није био довољан за расвјетљавање тога односа, што Ђурђеџ и сам признаје, али се не држи консеквентно тога, него је, улазећи у проблем, давао врло смјело неке коначне судове, који би из пера скромнијег човјека морали испасти само као хипотезе. У почетку своје студије Ђурђеџ се унапријед брани од примједби које би му могле бити дате, што се није потрудио да пронађе податке о животу самих племена и о збивањима у Црној Гори за та два вијека. Он се брани од тих примједби тиме што је наводно његова студија „строго истраживачки рад“ па да због тога није могао да залази у то питање. Али он ту нема право, јер питање односа Црне Горе према Турској у XVI и XVII вијеку није такво да се може ријешити само анализом дефтера и канун-нама, иако је и та анализа врло важна, него упоредо с тим и савјесним проучавањем друштвено-економских односа у црногорским братствима за та два вијека. Овако, пошто је унапријед поставио да у „најопштијим цртама покуша да реши проблем“, он га није ријешити из простог разлога што се тако овај проблем не може ријешити. Такође чини ми се неумјесном и још једна одбрана од могућних примједби које би му могао дати и довољно неупућени читалац. Још у Предговору Ђурђеџ тражи од читалаца да му не приговарају ако су запазили (а морали су запазити) да је у овој студији „изостало можда иначе важно“, али у наставку исте реченице он ипак додаје да то „можда важно“, које је изостало, није толико ни важно за освјетљавање постављеног питања. Таква одбрана чини ми се неумјесном због тога што сматрам да један догађај, па и читави један период од два вијека, какав је овдје случај, не можемо да издвојимо и гледамо посебно, независно од разних чиналаца који нужно утичу на процес развитка. Заиста, то „можда важно“ које је требало да Ђурђеџ обради, несумњиво је важно, штавише и битно у читавом питању. Наиме, Ђурђеџ је морао прикупити податке о животу и унутрашњем развитку родова и братстава у Црној Гори, па на тој основи, а помоћу турских и других докумената, утврдити однос тих родова и братстава према турској власти. Дакле, студија Ђурђеџева, о којој је овдје рјеч, морала је да буде историја Црне Горе за та два вијека, а никако само „покушај да се реши један проблем“ узет независно од свега другог. Осим овог недостатка има и још један битни недостатак у овој студији Ђурђеџева. Ђурђеџ је морао дати оцјену извора и литературе употребљених у овом раду, јер би му то јако користило у доношењу правилнијих судова и закључака. Ту оцјену он није дао ни анализом употребљеног материјала.

него је штавише олако прелазило преко многих драгоцјених података и то, чини ми се, само због тога што нијесу одговарали његовој унапријед створеној концепцији. Разумљиво, лакше је нешто прогласити ријешеним, него га рјешавати. По његовом схватању питање односа Црне Горе према Турској у XVI и XVII вијеку ријешено је начелно у Томићевим, Руварчевим и другим расправама, а у овој расправи он га је ријешио и у појединостима. Једном ријечју, читава ова расправа Ђурђева постављена је тако као да је бесмислено поново, послије њега, потрзати ово питање. Али то моме схватању (нека ми опросте друг Ђурђев и још неки другови који с њим сарађују у обрађивању овог питања што и против њихове воље поново потржем ово питање) питање односа Црне Горе према Турској у XVI и XVII вијеку није још ријешено ни начелно ни у појединостима, јер му се досад није научно прилазило. Писац ових редова никада није тврдио ни усмено ни писмено да су црногорска братства у XVI и XVII вијеку у односу на турску власт била слободна и независна у смислу како се данас схватају слобода и независност, него у смислу њиховог значења и садржаја у феудалном друштвеном поретку. Ђурђев то сигурно зна, али ипак воли да понавља нешто што уствари ништа не значи. Било би много боље да је у својој студији постављао ствари и извлачио закључке у духу употребљених података, а не под утицајем извјесних унапријед склесаних схема о зависности или независности Црне Горе, које тако постављене и тако формулисане ништа не значе.

Да резимирамо прво како је Бранислав Ђурђев поставио питање односа Црне Горе према Турској у XVI и XVII вијеку у свој својој студији и како је на њега одговорио пратећи га у развјетку кроз разне фазе до краја XVII вијека.

Послије коначног пада Црне Горе под турску власт (1496) уведено је у Црној Гори тимарско-спахиско уређење као и у другим освојеним крајевима на Балкану. Због народног отпора, изражаваног у локалним бунама, турска власт је морала да прави уступке народу, у толико прије што је Црна Гора била на важној стратeгиској позицији према млетачким областима. Именован је Скендер-бег Црнојевић за црногорског санџак-бега. У Црној Гори су укинута тимари и Црногорци су постали слободни, спахијама неподвргнути сељаци, с тим да плаћају сточарски порез — филурију. Црна Гора је постала царски хас који је Скендер-бегу дат у закуп. И послије смрти Скендер-бега положај Црне Горе није се битно промијенио. На тој основи почела се развијати крајем XVI и почетком XVII вијека широка аутономија Црне Горе под турском влашћу. Њена аутономија изражавала се у томе што је имала свог феудалног главару, имала је судску аутономију, плаћала је дажбине отцјеком. Околни турски феудалци нијесу имали право, без наређења са Порте, да ступе на територију Цр-

не Горе, ни да позивају Црногорце као своје војнике у борбу против непријатеља Турске ван црногорске територије.

У таквом процесу развоја аутономије, у Црној Гори су јачали домаћи феудални елементи, који су нужним развојем постали израз и носиоци аутономних права, док то родовски елементи нијесу могли постати. Црква је као феудална организација са своје стране јачала феудалне друштвене снаге у Црној Гори. Имала је скоро у свим крајевима Црне Горе своје посједе, па је и због тога њен интерес био да се сачува територијално јединство Црне Горе. Али откада су феудални елементи увидјели да су њихова аутономна права угрожена од околних турских феудалаца, почели су давати мање-више организован отпор, ницали су устанци и побуне у наслону на Млетачку Републику. Тако се од краја XVII вијека разгорио црногорски ослободилачки покрет, који је под повољнијим унутрашњим и спољњим условима нужно довео до ослобођења Црне Горе од турске феудалне власти.

Ти закључци нијесу потпуно нови, јер подаци на основу којих су дати, били су највећим дијелом познати и прије ове студије Ђурђева, било да их је он сам објавио у цетињским „Записима“ и послије Ослобођења у сарајевским и београдским часописима, било Томић, Руварац и други историчари, који су се бавили тим питањем. Нови су само неки његови судови дати у анализи детаља, којима се служио у току освјетљавања неког периода за који није имао значајнијих података. Нова је његова интерпретација неких детаља и на томе ћемо се задржати нешто више у даљем излагању.

Важно је питање преко којег се, по моме схватању, не може олако прећи, да ли су Ђурђев и други историчари у праву, када, пишући о Црној Гори за ова два вијека, пишу о њој тако као да је она тада била једна цјелина, која је као таква имала овакав или онакав однос према Турцима. Сви су они то прихватили од Ј. Томића. Црна Гора, у току XVI до половине XVII вијека, више је географски појам, него политички. Она је била збир родова и братстава, међу собом врло лабаво повезаних. „Јединокупни сабор“, одржаван с времена на вријеме, заиста је био њихов израз и нека веза скоро независних родова и братстава, кнежина, али његове компетенције нијесу могле бити такве да би им одлуке важиле за сва братства подједнако или макар за више братстава. Међу тим братствима није било скоро никакве економске везе, скоро никаквих политичких односа, па како можемо да их сматрамо, будући малобројна и расута по Старој Црној Гори, једном цјелином у условима врло ниског развоја производних снага? Сва та братства, расута по катунима и увалама, била су, то је познато, све до половине XVI вијека бројно и економски слаба. Штавише и у традицији скоро свих дана-

шњих црногорских братстава крајњи предак, по којему се презивају, није даљи од 14—15 пасова, тј. није прије XVI вијека. Сва досадашња етнoлошка проучавања то потврђују. Етнoлогија, истина, није у могућности да нам да за историју поуздане податке, али јесте да нам пружи извјесне податке за оријентацију. Могло би се тврдити да су братства јојачала крајем XVI вијека досељавањем из околних крајева и стапањем у специфичним условима нових породица са старосједилачким братствима. То стапање морало је имати врло значајних посљедица у процесу јачања братстава и њиховог повезивања, у погодним економским и територијалним условима, са сусједним, најобичније и несродним, братствима у племенску цјелину, вјероватно већ од половине XVII вијека. Како се то стапање вршило, какав је развитак имало, о томе је Ђурђев дао своје мишљење, које је добро поткријепо подацима, али, нажалост, не у овој својој расправи, гдје је било нарочито потребно, него на другом мјесту („Радови Научног друштва Б и Х“, књ. II, стр. 165—219). На овом мјесту ти подаци би сами собом говорили умјесто анализа Ђурђева, које човјек овако изведене тешко може прихватити.

Бранислав Ђурђев олако оспорава вриједност и вјеродостојност неких докумената које унапријед сматра незгодним за основну концепцију своје тезе о турској власти у Црној Гори у XVI и XVII вијеку. Ту му је згодан узор Јован Томић. Дотичући се састанка у Кучима одржаног у почетку друге десетине XVII вијека Ђурђев олако тврди, по примјеру Томића, да Ренезијев извјештај са тог састанка није вјеродостојан, да је капетан Ренези прегјеривао у свим тачкама тога извјештаја. Ми немамо могућности да контролишемо мишљење Томића и Ђурђева о Ренезијеву извјештају, не сматрамо га толико ни важним за питање гледано у цјелини, чак мислимо да није толико ни важно за постављену ствар да ли је тај састанак одржан 1613 или 1614 године, него се ту поставља питање да ли се из неког извјештаја који се сматра врло сумњивим, може ма шта користити као историска истина. Томић је ту категоричнији, он том извјештају одриче сваку ваљаност. Ђурђев је обазривији само у једном: зашто капетан Ренези у свом извјештају наводи само Црногорце и Кимериоте као слободне, а не неке друге области и друге народе. Из тога закључује да ту нешто мора бити, да су Црногорци, како је то тврдио и Сајфрид, морали имати извјесна права и повластице за разлику од других крајева под турском влашћу. Таква обазривост Ђурђева у суштини је правилна, али начелно не могу да схватим могућност коришћења макаквог податка из једног документа, који се у цјелини сматра фалсификатом. То истичем у толико прије што Ђурђев тако чини и са још једним значајним документом, писмом владике Василија Петровића упућеним 1755 године турским главарима у вези захтјева босанског везира да му Црногорци плате харач, који је, по свој прилици,

био узео у закуп спушки паша Пармаковић. Владика Василије оспорава везиру свако право тражења харача од Црногораца. Ђурђевић је и из овог Василијевог одговора ишчепркао понешто, али га у цјелини одбацује, и једну и другу његову варијанту. Разумијем да се човјек понекад мора хватати и понеких ситних ствари и безначајних детаља да би нешто (ако је оно унапријед конципирано) доказао и „аргументовао“, када нема значајнијих и сигурнијих података, али не разумијем пут да се из ништа ишчепрка нешто, тј. да се из докумената проглашених за фалсификате може ма шта добити. Покушавајући, дакле, да у проучавању питања односа Црне Горе према Турској пронађе нову „стазу“, независно од Томића и Руварца с једне и Томановића и „неких других црногорских историчара“ с друге стране, Ђурђевић се стварно нашао на беспућу, што и сам признаје, али не због тешкоће проналаска пута, који би могао бити „независан“ него што није имао података за поткрепљење унапријед постављене и формулисане тезе.

Није ствар, дакле, у томе што „неко од црногорских историчара“ заступа тезу о „вјековној независности“ Црне Горе, па треба да се нађе опет „неко“ из друштва Ђурђевића да му то побие „по сваку цијену“, јер питање зависности или независности Црне Горе или неког другог нашег краја, не рјешава се игром ријечи и давањем смисла појмовима, који су у разним временима морали имати и различит смисао и садржај, него у томе да се питању приђе поштено, што значи с подацима, помоћу којих бисмо свестрано освијетлили постављено питање. У писму Српској академији наука у коме моли да му се прихвати теза: „Каква је била турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку“ као рад на основу којег би желио да докторира, Бр. Ђурђевић истиче да је изабрао овакву тему из разлога што је она наводно „научно актуелна“. Слажем се са Ђурђевићем да је и ова тема „научно актуелна“, али нипочему више од које било друге теме из историје наших народа у томе периоду. Чуди ме само то како је мислио да ово „научно актуелно“ питање обради на основу познатог материјала, искључиво „голом“ интерпретацијом познатог материјала. Кроз читаву књигу, крцату познатим материјалом, он полемише са свима, који су о томе нешто писали, као да даје нешто ново и као да открива неки вео са потпуно непознате области. Он је своју „нову интерпретацију“ „познатог материјала“ успио да без икакве резерве са њихове стране пренесе и на чланове једне комисије за израду уџбеника историје наших народа, што јако жалим с обзиром на уџбеник који се пише и на људе који на томе раде.

Бранислав Ђурђевић, освјетљавајући онај кратки период од одласка Ђурђа Црнојевића до наименовања Скендер-бега за црногорског санџак-бега, пада у такву противрјечност да се читаоцу

врло тешко снаћи какво је мишљење Ђурђева, шта он управо доказује. Наиме, он пише да је Црна Гора 1496 престала бити вазалном и да је потпуно укључена у Турску, а у једној од наредних реченица пише да, иако је Црна Гора била под надзором санџак-бега Фирюза, јасно је да је била посебна област. Гдје је истина између ова два противрјечна мишљења? Затим, шта уствари значи посебна област, а шта „Црна Гора је престала бити вазална област и припојена је територији Османске империје?“ Оправдано је поставити овакво питање с обзиром што то није споредно, а усто, када човек улази у ову материју мора имати одређено и јасно мишљење, а не да га избјегава кад за то не постоје оправдани разлози. А шта је тек са периодом владавине Скендербега Црнојевића? Ту Ђурђев нема одређеног гледишта или га је намјерно заодјенуо тако да човек треба да погађа. Само је у једноме јасан: не сложити се никако са мном иако подаци које и он износи говоре потпуно у прилог мога гледишта. Истина, ја се тим питањем нијесам никада специјално бавио, осим што сам га дотакао у својој расправи која је обухватила историју Црне Горе до 1918 године, али сам и тада знао скоро све податке којима је располагао Ђурђев у овој својој расправи. Ту сам изнио да је власт Скендербега Црнојевића у Црној Гори била окрутна, што је морало утицати да народ даје отпор овом претставнику нове феудалне власти. Ђурђев се није са мном сложио, али када је ушао у анализу односа овог периода, онда недвосмислено закључује да су црногорски сељаци подносили Порти жалбу против „зулума“ Скендербега Црнојевића. Ријеч „зулум“ помиње канун-нама из 1523, а са мном се Ђурђев не слаже кад ја употребим тај израз. Дакле, Скендер-бег је, како испада из пера Ђурђева, такав турски феудалац, закупник ливе Црне Горе, чији феудални систем експлоатације „није био тежак“, јер „није пребацивао привредну моћ сељака“, али ипак чинио је „зулум“ и сељаци су због тога давали отпор, а и бјегали на млетачко земљиште. Тај „зулум“ се изражавао у првом реду у томе што су Скендер-бегове власти, прикупљајући харач и друге дажбине, присиљавале сељаке да плаћају порез и на „празне баштине“, чак и на мртве морала је да плаћа најближа својта, јер су уношени у „дефтер“ од 1521 године као да су живи. Као резултат жалбе против таквих и многих других „зулума“, које и Ђурђев наводи, настао је нови дефтер од 1523 године. Скендер-бег је водио бригу да прикупља уредно султанове приходе, па тако ревностан да што више прикупи, јер је од 55 акчи добијао 20 на име закупа, морао је изазивати сељаке на отпор, који се испољавао од првих година турске власти у Црној Гори. То је један од најважнијих разлога што су турске власти укинуле три тимара у ливи Црној Гори и прогласили је филурициском облашћу, давши јој посебни статус и у вези с тим и извјесна аутономна права. Лива Црна Гора постала је, дакле, због сиромаштва и због на-

родног отпора турским властима филурициска област. То Ђурђев тачно 83 пута, у овом или оном облику, понавља у овом свом раду. Али, иако је то тачно, требало је до краја консеквентно пратити развитак, што није било тешко с обзиром што су употребљени подаци били довољни. Умјесто тога, он радије пада у вулгарни материјализам; за сваку појаву и сваки догађај, који је утицао на развитак црногорских братстава на овај или онај начин, он тражи непосредну везу са економском основом. Несумњиво је да су 53 муселема, касније кнезови као главари кнежина, имали економских користи од тога што су били посредници између турске феудалне власти и слободних црногорских сељака, као и то да је црква као феудална организација, која је имала својих посједа у неким крајевима Црне Горе и на тим посједима задржавала феудалне односе, али с којим правом, без података, уопштавати то и тврдити да су у црногорским братствима јачали феудални елементи. Тврдити да у Црној Гори није nestало феудалних односа ни на Скендер-беговим имањима, ни на црквеним, а истовремено, на истом мјесту, истицати да је Црна Гора филурициска област, да су укинута тимари, а сељаци постали слободни, не могу да схватим друкчије него као умотавање нечега да се не види његова суштина. Било би погрешно и ненаучно тврдити да у братствима није било имовинских разлика, али како помирити слободног, спахијама непотчињеног сељака са феудалним обавезама које, наводно, ти сељаци имају на посједима на којима су постојали феудални односи. Или се Ђурђев непрецизно изразио или му све ово није јасно, не знам. Убрзо потом Ђурђев истиче да је положај црногорских сељака био сличан положају на хаса земљама или на „неким мулковним добрима феудалаца у земљама под турском влашћу“, додајући да су ти односи у којима су живјели црногорски сељаци били „стварно очувани феудални односи из времена Ивана и Ђурђа Црнојевића“. Ту треба доста објашњења. Слободни, спахијама неподвргнути сељаци, били су експлоатисани и подвргнути свим глобама и казнама као и сељаци у другим крајевима под турском влашћу! Сељак може бити експлоатисан само од оног од кога је економски зависан, ако је потчињен ономе ко га експлоатише. Од кога је био експлоатисан црногорски сељак ако није био економски зависан, ако није у односу на спахију имао феудалних обавеза? Чини ми се да Ђурђев ту плива уз матицу једино из тог разлога што су му такве тврдње биле потребне ради тражења одговора питању распламсавања ослободилачке борбе при крају XVII в. Иначе, зашто му треба то непрецизно изражавање, та игра око положаја црногорског сељака, коме признаје слободу у односу на спахију, али га истовремено трпа у клијешта феудалних односа, који су се развијали на Скендер-беговим и црквеним имањима. Иако, ради ублажавања, жели да мало исправи ту мисао тврдњом да такав систем експлоатације није био тежак, „јер је

углавном одговарао привредној структури и могућностима“, у ствари није успио да ту да ништа више од једне нове противрјечности. Уосталом, не треба изгубити из вида и још једну ствар ради објашњења свега овога. Наиме, Ђурђев сасвим неодређено говори о „ужој“ и „широј“ Црној Гори. Шта он подразумева под „ужом“, а шта под „широм“ Црном Гором? На једном мјесту је рекао да је „шира“ Црна Гора обухватала Грбљ и шест села преко Мораче, али је у даљем интерпретирању и то изгубио из вида, па стално мијеша и „ужу“ и „ширу“. Али пажљиви читалац може да запази да се под „ужом“ Црном Гором подразумева сва област Старе Црне Горе, осим Грбља и села преко Мораче. Несумњиво да је у равнијим крајевима, гдје је било више земље, било развијених феудалних односа, према томе и зависност и сељака, који нијесу имали својих имања, него су обрађивали спахиска и црквена имања и хаса земље. Али гдје таквих посједа није било, него су сељаци обрађивали своје баштине, развијао се однос сасвим друкчији. И сам Ђурђев тврди да у Цуцама, Бјелицама, Ђеклићима, Чеву, Његушима, Малоншићима и Пјешивцима, није било феудалних имања или их је било врло мало, да тамо ни црква није имала својих посједа, него колико је било кућа толико је било и баштина. Сељаци су, дакле, били слободни од феудалних дажбина. Ови подаци јасно указују зашто се баш у том крају развио живот сасвим друкчији у односу на крајеве под непосреднијим утицајем турског феудализма. Ђурђев је морао ове податке темељно анализирати и дати закључке који би одговарали чињеничном материјалу. Да је тако поступио, он би се дуже задржао на проучавању катунâ, животу родова и братстава и њиховом стапању под специфичним условима, у племена, па из тих унутрашњих односа да се уочи и однос према турским феудалним властима. Међутим, он је, очигледно не из научних разлога, чим га подаци присиле на закључак да су братства у катунима у XVI и XVII вијеку морала имати слободан и независан живот у односу на турску феудалну власт, одједном, без везе са подацима које има, истакао да је „све јасно у погледу турске власти у Црној Гори све до Морејског рата“, тј. до краја XVII в. Он је ту помало и инација (зашто?) кад овдје наглашава да се о Црној Гори за тај период зна више него и о једној турској области, разумљиво као о турској провинцији, у којој је била чврста турска власт. Слажем се да ми више нијесмо оскудни у подацима о Црној Гори у XVI и XVII в. и да тај период није ни по чему мрачан период у црногорској историји. Али не слажем се са Ђурђевом да је ту све јасно у вези са проучавањем питања карактера турске власти у Црној Гори за та два вијека. Због тога мислим да је први наслов теме: „Каква је била турска власт у Црној Гори у XVI и XVII в.“ био одређенији него овај наслов, који сада има његова теза. Уосталом, овај наслов је дат из специјалних разлога у које немам потребе да

улазим, јер их уопште не сматрам важним. Ти разлози могу само бити интересантни за оног коме је стало да зна како се и име једне расправе може мијењати из ината.

Не знам због чега Ђурђев 18 пута у читавој расправи понавља једну исту мисао о „чврстој“ турској власти у Црној Гори у XVI и XVII вијеку. Да ли му је та тврдња била потребна да би доказао неку битнију мисао, неку значајнију поставку? Заиста је смијешно када читалац такву тврдњу види у склопу реченица гдје јој свакако није мјесто. Одмах послије тврдње да су турске власти морале чинити компромис са Црногорцима, попуштајући им због њиховог отпора и због сиромаштва земље, он изненада, ваљда због неког расхлађења, тврди да је турска власт у Црној Гори за та два вијека била чврста. Али тешко је пронаћи у историји неку чврсту власт која је правила компромис са потчињеним становништвом. Ни Турци нијесу са црногорским сељацима правили компромис због тога што је њихова власт у Црној Гори била чврста, него, напротив, што им је власт била слаба. Уосталом, и Ђурђев то доказује, а што и изричито не истакне оно што му се мигољи под пером, то је његова ствар. Он тврди да је Црна Гора од времена Скендер-бета Црнојевића добила статус посебне области, из којег се постепено развила аутономија, која је мањевише одржавана до друге половине XVII в., када су је почели упрожавати околни турски феудалци. Због тога што су околни турски феудалци почели да угрожавају аутономију, феудални елементи на челу са црквом организују отпор и у савезу са Млетачком Републиком воде борбу за свргавање турске власти, која и иначе није била чврста. Из тог излази да су претставници братстава, некада посредници између турских феудалних власти и сељака, у дотадашњој борби, постали заштитници аутономних права и организатори отпора турској власти чим је она покушала да погази та аутономна права. Такав процес је јасан, јер га, углавном, можемо видјети према подацима који су нам досад познати, а које је и Ђурђев савјесно употребио у својој расправи. Нејасно је само на основу чега Ђурђев тврди да су ти носиоци отпора и организатори борбе против турске власти феудални елементи. У которском Државном архиву има велики број драгоцјених података о црногорским главарима, који су тровали са Боком, богатели се и насљедством утврђивали свој положај у братству коме су припадали. Прије бисмо могли рећи да су ти главари заматак једног новог друштвеног слоја, који се, иако врло споро, уздизао у процесу класног раслојавања унутра црногорских родова и братстава. Ови елементи новог грађанског друштва морали су постати носиоци и организатори борбе против турске феудалне власти. Имамо података да су манастири у почетку XVII вијека давали сељацима своју земљу на наполицу, а познато је да наполица није феудалног поријекла.

По својој познатој навиди Ђурђевић у почетку сваке главе своје расправе прво нагласи чврстину турске власти у Црној Гори у XVI и XVII вијеку па тек онда пише о аутономији и повластицама стеченим у процесу народног отпора турским феудалним властима. Све је то за њега јасно и љути се на нас који му не вјерујемо голим тврдњама. У љутњи он је понекад и милостив према нама, али, као што рекох, понекад, јер на крају ипак тресне како се усуђујемо да пишемо о Црној Гори као „де-факто слободној земљи“. Не опрашта ми што о улози цркве у Црној Гори имам друкчије мишљење од њега. Он оспорава тачност моје тврдње да се црква у прикупљању дажбина са својих феуда од сељака служила у првом реду клетвом и молбама и указује ми на познати докуменат о Хумцима из 1638 године. Ту он тврди да је тај докуменат „речит пример“ о класној борби сељака против цркве као феудалне организације. Потпуно се слажем са тим, али понављам да се црква и у том периоду служила и клетвом и молбама, које су врло често биле ефикасне у борби против сељака, који цркви нијесу плаћали дажбине.

Бранислав Ђурђевић није, дакле, у својој студији консеквентно давао судове и закључке, које су му наметали сви подаци којима се служио. Није ни ушао у живот братстава, да из дрвштвено-економских односа у братствима пронађе битне податке значајне за освјетљавање односа Црне Горе према Турској за та два вијека. Није ни начелно, акамоли и у значајнијим појединостима, научно обрадио питање односа Црне Горе према Турској у XVI и XVII вијеку.

Његова констатација да у Цуцама, Бјелицама, Теклићима, Чеву, Његушима, Пјешивцима и Малоншићима, дакле, у крајевима касније названим Катунска Нахија, није било феудалних односа, није до краја консеквентно постављена. Умјесто тога да из те тврдње, у основи тачне и добро запажене, изведе закључак према расположивим подацима, он прекида испитивање и препотентно чита лекције свакоме ко „и још тврди“ да је Црна Гора тада била слободна. Он се при том служи изразима, који не доликују научном раднику у односу са људима. Пошто не трпи досљедно изведене закључке, он прекида излагање чим га чињенице наведу да до краја мора да изведе своју мисао. Због тога и због многих њених недостатака, ова студија Ђурђевића није значајнији допринос расвјетљавању постављеног питања, штавише, чини ми се, да је и мањи од доприноса датог у дјелима Руварца и Томића.